

ЦЕНзуРА ЯК РЕГЛАМЕНТАТОР ТВОРЧОЇ СВОБОДИ ПЕРЕКЛАДАЧА

Стаття присвячена вивченню проявів цензури у процесі метадискурсотворення з урахуванням досвіду країн Західної Європи, України та США. У дослідженні підкреслюється визначальна роль цензури як в реструктуруванні мовної картини світу нації, так і в формуванні її літературної полісистеми.

Ключові слова: цензура, метадискурс, літературна полісистема, мовна картина світу, творча свобода перекладача.

Статья посвящена изучению проявлений цензуры в процессе метадискурсообразования с учетом опыта стран Западной Европы, Украины и США. В исследовании подчеркивается определяющая роль цензуры как в реструктурировании языковой картины мира нации, так и в формировании ее литературной полисистемы.

Ключевые слова: цензура, метадискурс, литературная полисистема, языковая картина мира, творческая свобода переводчика.

The article studies the ways censorship is (self)-imposed in the process of metadiscourse generation incorporating the experience of Western European countries, Ukraine, and the USA. The study emphasizes the role of censorship in restructuring national language pictures of the world and literary polisystems.

Key words: censorship, metadiscourse, literary polisystem, language picture of the world, translator's creative freedom.

Цензура як гіпертрофований волюнтаристський вияв критики перекладу, функції якої за певних соціально-політичних обставин переймають владні інституції, є панхронічним надкультурним онтологічним параметром метадискурсотворення, що у різні часи у різних країнах світу виконувала діалектичну місію охоронця традицій національних літератур (наприклад, цензура у Вікторіанській Англії) та їхнього інквізитора (У.Тиндаль – Англія, Е.Доле – Франція, «Розстріляне Відродження» – Україна тощо).

Феноменологія цензури розкривається у її інвазивності не тільки в інтертекстуальне поле літературних полісистем, що призводить до їхнього реструктурування згідно із заданою владними інституціями програмою, але і у творчу лабораторію перекладача, що позначається на його свідомому чи несвідомому маніпулюванні текстом оригіналу з огляду на панівні стандарти, закріплені певним соціально-політичним середовищем. У результаті шаблонізації процесу вторинного дискурсотворення переформатований джерельний текст нерідко втрачає свою автентичність, а за межами прокрустового ложа цензури відсіченою залишається художня індивідуальність самого автора.

За визначенням Ф.Білліані, цензура виступає формою маніпулятивного переписування оригіналу, націленою на встановлення соціально-політичних фільтрів, що обмежують та, водночас, спрямовують потік інформації від джерельної до цільової культури [1:3]. Цензура – своєрідне метонімічне усічення цілісності першоджерела, що дозволяє гово-

рити не тільки про ступінь присутності перекладача як представника іншого соціуму в ньому, але і про залишок джерельної «іншості», яка, не зважаючи на численні перешкоди, все ж просочилася у редукований простір перекладу. Отже, цензура блокує, маніпулює та контролює процес встановлення міжкультурних контактів.

Метою цієї розвідки є випрацювання таксономії проявів цензури у процесі метадискурсотворення в парадигмі західноєвропейського, українського та американського досвіду. Вивчення механізму цензури дозволяє зрозуміти спосіб, у який та чи інша нація виражає свою ідентичність та текстуальність, що розкриваються у комбінації експліцитного омовленого, імпліцитного неомовленого, та навмисно замовчуваного. Зазначені міркування визначають **актуальність** пропонованого дослідження. Доглибний аналіз ролі цензури як інструменту соціального маніпулювання свідомістю читачької аудиторії та евфемізації «іншості» здійснюється у працях Ф.Білліані, П. Бурд'є, Дж.Фабре, Ж.Гертлі, Дж.М.Уолтона, К.Кребз, М.Рейнольдза, С.Браунлі, Х.Стефенсон та ін. [1].

Так, Дж.Фабре, послуговуючись архівними джерелами, досліджує стратегічний інструментарій цензури у фашистській Італії [2:27-59]. Вчений стверджує, що за роки правління Муссоліні цензура, застосовувана до перекладів іншомовних творів, виконувала двояку функцію: з одного боку вона виступала у ролі загальнодержавного насаджувача націоналістичних, расистських та ксенофобних ідей, з іншого – підкреслювала історичну схильність Італії «асимілювати інші раси, особливо у їхньому культурному та мовному аспектах»[2:27]. Дослідник підкреслює роль видавництва у пошуці компромісу між тогочасними соціально-політичними принципами аранжування іншомовного матеріалу та споконвічними традиціями Італії імпортувати взірці світової культури.

Дипломатична функція видавництва у міжкультурних перемовинах простежується у різних соціально-політичних етноконтекстах. Так, Г.Томсон-Вохльгемут, вивчаючи особливості перекладу дитячої літератури у ГДР, підкреслює, що суголосно з тогочасною державною політикою, націленою на формування нової нації, цензура відкрито пропагувала свою місію вберегти юних німців від можливого негативного впливу ідеологічно-сумнівних творів. Інституційна регламентація інтелектуальної свободи здійснювалася через складну матрицю запобіжних заходів контролю, що пронизувала усі сфери буття соціуму і забезпечувала максимальний ступінь маніпулювання ним. Тому монтаж інформативного потоку відбувався ще на довидавничому етапі входження іншомовної літератури у цільову полісистему, коли перекладачі отримували вже опрацьовані цензорами ідеологічно редуковані тексти, що дозволяло владі притлумлювати у зародку саму можливість зазіхань на цінності цільової культури. Однак, для того, щоб переклади для дітей побачили світ, видавці ГДР розробили власний арсенал стратегій пошуку компромісу між дозволеним та недозволеним [3: 93-117].

Подібна дипломатичність притаманна й іншим сферам міжкультурної взаємодії. Х.Стефенсон аналізує механізм цензури в апараті італійської кіноіндустрії, що застосовувався до радянських фільмів Золотої ери кінематографу, які відзначалися високим ступенем експериментаторства та творчого пошуку [4:235-257]. Діалектика метарецепції розкривалася в одночасному визнанні необхідності шукати джерело власного натхнення у закордонних колег та усвідомленні ідеологічних кордонів між двома соціумами. Попри неперепорні обмеження інтелектуальної свободи фашизмом, Італія 20-их-40-их років ХХ століття прагнула відновити власну кіноіндустрію та здобути репутацію прогресив-

ної нації на міжнародній арені. Тому стратегія впровадження цензури полягала не в тому, щоби затримати і конфіскувати заборонений матеріал, а в тому щоби зробити його придатним для цільової аудиторії. Переклад як вид міжкультурної взаємодії виходив за межі слова чи кадру на рівень відтворення натхнення, як основного чинника синергії мистецтва у його різномовних та різножанрових проявах.

Єдність репресивного та продуктивного начал феномену цензури та перекладу у діяхронічному зрізі досліджується М.Уолтенем [5:143-167]. Аналізуючи особливості входження античних жанрів сценічного мистецтва у британський театральний контекст, вчений простежує як соціально-політичні та ідеологічні фактори у різні часи визначали центральне місце одних п'єс та безпосередньо впливали на маргіналізацію інших. Особливо це стосувалося сатиричного жанру, що ніс потенційну загрозу різнотлумачень та утворення алюзивного зв'язку з певними цінностями та соціально-політичними аспектами буття соціуму, обстоюваними монархією.

Слід зауважити, що острівний характер британської культури забезпечує високий ступінь присутності цензури в процесі імпортування іншомовних творів. Уельська дослідниця К.Кребс стверджує, що аж до 1968 року, різножанрова місія цензури полягала у «замовчуванні» та «придушенні» політично чи соціально неконгруентних ідей, які могли порушити герметичність споконвічних традицій Великобританії [6:167-186]. Жорстка та усюдисуща система політичної цензури проникала і у свідомість перекладачів, спонукаючи їх до авторедагування вихідних текстів з огляду на соціально-політичні та культурні очікування цільової аудиторії. Підпорядкованість свободи творчої особистості непорушним стандартам не тільки визначала ідеологічну тональність вторинного дискурсотворення, але перетворювала перекладача на потуральника елітизму, снобізму та ксенофобії.

Однак, ще з Вікторіанської доби онтологічною специфікою літературної полісистеми Великобританії залишається паралельне існування відшліфованих цензурою перекладів та недоторканих оригіналів. Так, порівняння множинних англомовних перевтілень творів Еміля Золя дозволило М.Рейнольдсу [7:187-205] та С.Браунлі [8:205-235] відслідкувати фрагменти джерельних текстів, що не потрапили у зону покриття приймаючої британської культури, під мантиєю якої не проглядався натуралізм французького письменника. Численні випадки застосування алюзій, евфемізмів та інших стилістичних компромісів у структурі цільових текстів є маркерами несумісності цінностей двох культур, що вступили у взаємодію.

Історія перекладу знає багато прикладів, коли твори класиків у множинному онтологічному просторі іншомовних перестворень служили інструментом увиразнення тих чи інших ідеологічних принципів цільової культури. Так, американський дослідник Гонда ван Стін вивчає як трагедія Есхіла «Перси» набувала щоразу нового соціально-політичного значення, в залежності від події чи ситуації, для інтерпретації яких вона служила символічним глом [9:117-141]. Перед початком Війни за незалежність Греції (1821) трагедія «Перси» стала революційним гімном країни та своєрідним міфопоетичним інструментом встановлення її культурної та національної ідентичності. Тоді цензура відігравала націєохоронну функцію, стаючи пропагандою духовної та соціально-політичної свободи усього народу, окреслюючи орієнтири для численних внутрішньомовних деривацій (зокрема, гасла, пісні, заклики) та власне перекладу з давньогрецької. Множинність та

функціональна поліморфність вторинного існування трагедії Есхіла служили грекам вербальною зброєю у боротьбі з османським пануванням.

Якщо у попередньо розглянутому соціокультурному контексті цензура носила прогресивний характер з огляду на інтереси нації, то у досліджуваному Ж.А.Гертлі вимірі існування соціуму Іспанії за часів правління Франко вона була одним із домінуючих інквізиційних дискурсів, своєрідним «статичним антагоністом», що регресивно впливав на стан цільової літературної полісистеми [10: 61-93].

Усвідомлення європейського досвіду творення цільової літератури у контрольованому цензурою інтертекстуальному просторі дозволяє краще зрозуміти тенденції заборони, примусу, дозування та фальсифікації духовно-інтелектуальної інформації, що генерувалася, запозичувалася та поширювалися на теренах України у різні часи. Хоча соціально-політична функція цензури офіційно полягала у стабілізації суспільства, насправді будь-яке втручання державних установ та посадовців у культурну сферу буття нації розгойдувало м'який свободи творчої особистості: то максимально обмежуючи її, то безпорадно розмикаючи кліщі ідеології.

Діахронічну траєкторію поступу цензури в українському соціально-політичному контексті можна поділити на три хронологічні сегменти, що різняться як об'єктами, так і засобами маніпулювання. Перший період – дорадянський, якому були притаманні репресивні напади на саму форму вираження української національної ідентичності. Найбільш деструктивними були наступи російської цензури у другій половині XIX століття, що спрямовувалися не тільки на твори, які виходили друком українською мовою та ввозилися з-за кордону, переклади, театральні вистави, декламації і тести до нот, але й на мову взагалі. Циркуляр 1863 року міністра внутрішніх справ П. Валуєва, а надто Емський указ Олександра II від 8 травня 1876 створювалися як епітафія для української мови та ідеологічний зашморг для українофілів. Однак, починаючи з революції 1905 року і, особливо, з настанням епохи Радянського Союзу (другий період) відкрите політичне переслідування української мови припинилося, а вістря цензури невпинно встромлялося у зміст автентичних та перекладних творів, що виходили українською мовою.

Якщо до початку шістдесятих головним упроваджувачем цензури в УРСР був Укрголовліт, то з 1963 функцію ідеологічного наглядача за соціально-культурним простором України перебрав на себе Державний Комітеті Друку при Раді Міністрів СРСР. Політично виправдано видавалася заборона творів не тільки класиків української літератури антимосковського спрямування, але й усього, що суперечило лінії комуністичної партії і могло засвідчити етноспецифічну іншість української культури.

Третій період генезису цензури в Україні – постколоніальний – розпочався з її здобуттям незалежності. Одним із перших проявів позиціонування країни як демократичної держави була конституційна заборона цензури та проголошення свободи слова непорушною цінністю держави. Однак, якщо у дорадянський період обмеження накладалися на форму вираження української національної ідентичності, у радянський – спотворювався та редукувався зміст оригінальних та перекладних творів українською мовою, то у пострадянський «безцензурний» період економічні фактори почали негативно позначатися на самій можливості реалізації гарантованої конституцією України свободи слова. Це призвело до утворення вакууму у культурному просторі нації, який частково заповнювався продуктами кон'юнктурно-орієнтованого первинного та вторинного дискурсовто-

рення. Ініціатива селекції творів для перекладу йде вже не від державних установ, як це було на попередніх етапах генезису цензури в Україні, а від видавців та самих перекладачів, які, на жаль, нерідко обстоюють принципи не динамічної, а «фінансової еквівалентності». Це загострює необхідність розбудови критики перекладу як аксіологічного камертону сучасного перекладознавства.

Якщо західноєвропейському та українському досвіду властивий поділ на передколоніальний, колоніальний та постколоніальні періоди, то історія США починається з колоніального етапу, завершення якого увінчує Декларація про незалежність, прийнята у 1776. Постколоніальному періоду в США, що тривав багато десятиліть, були властиві ті ж тенденції, що спостерігалися в європейській парадигмі – з одного боку реформаторські заходи, які проникали в усі сфери життя країни, нівелювання колоніальних цінностей, тощо, з іншого – духовно-інтелектуальна інерція та час від часу повторювана регресія. Так, наприклад, закріплена першою поправкою до Конституції свобода слова неодноразово порушувалася введенням обмежень на розповсюдження деяких літературних творів класиків, зокрема авторства Бокаччо («Тисяча і одна ніч»), Д.Дефо («Мол Фландерс»), Вольтера («Кандід») та ін. через їхню невідповідність успадкованим від Великої Британії стандартам пристойності. Рецидиви ментального колоніалізму давалися взнаки і в середині ХХ століття, коли творчість американських шістдесятників, представників покоління бітників стала справжньою шокотерапією для все ще репресивних канонів тогочасного суспільства. Прикметним є те, що поезія бітників, а серед них і «Плач» Аллена Гінзберга, разом із творами представників Нью-Йоркської групи поетів та школи Блек Маунтен долучилася до української літературної полісистеми лише на початку ХХІ століття завдяки метапоетичному проєкту Юрія Андруховича [11]. Розрив у півстоліття між англійським створенням та українським пересотворенням вербальної шокотерапії бітників засвідчує відмінність у темпах еволюційних процесів, що відбувалися у джерельній та цільовій літературних полісистемах.

Отже, цензура у метадискурсотворенні як обмежувач інтелектуальної свободи та стратегічний фільтр потоку інформації надкультурного значення, має поліморфну природу і в різній концентрації присутня як в умовах тоталітарних режимів та диктатур, так і в більш нейтральних соціально-політичних контекстах. Показником найвищого ступеню авторитарної підконтрольності суспільства є цензура, самонакладена на цільовий метатекст перекладачем, який свідомо чи несвідомо керується страхом порушити інституційно-визначені параметри творчої (не)свободи.

Проведене дослідження дозволяє виділити три основних принципи класифікації проявів цензури у процесі метадискурсотворення. У залежності від суб'єкту ініціації подібного маніпулювання цензура може бути громадською (накладеною владними установами), структурною (визначеною соціумом) та індивідуальною (самоцензурою перекладача). За аксіологічними параметрами цензура проявляється як регресивний, консервативний або прогресивний фактор у процесі еволюції приймаючої літературної полісистеми. За ступенем оприявлення цензура може бути тотальною, помірною, декларативно-нейтральною та справді нейтральною.

Здійснена розвідка також дозволяє зробити висновок про визначальну роль цензури як в ієрархізації світогляду нації, її мовної картини світу, так і в формуванні літератур-

ної полісистеми, шляхом визначення її складових та закріплення за ними ядрових або периферійних позицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Billiani F. Modes of censorship and translation. National contexts and diverse media / Francesca Billiani. – Manchester, UK & Kinderhook (NY), USA: St. Jerome Publishing, 2007. – 328p.
2. Fabre G. Fascism, censorship and translation / Giorgio Fabre. // Modes of censorship and translation. National contexts and diverse media ed. by Billiani F. Manchester, UK & Kinderhook (NY), USA: St. Jerome Publishing, 2007. – P.27-61.
3. Thomson-Wohlgemuth G. On the other side of the wall. Book production, censorship and translation in East Germany / Gaby Thomson-Wohlgemuth. // Modes of censorship and translation. National contexts and diverse media ed. by Billiani F. Manchester, UK & Kinderhook (NY), USA: St. Jerome Publishing, 2007. – P.93-117.
4. Stephenson C. Seeing red Soviet films in fascist Italy / Chloe Stephenson. Modes of censorship and translation. National contexts and diverse media ed. by Billiani F. Manchester, UK & Kinderhook (NY), USA: St. Jerome Publishing, 2007. – P.235-257.
5. Walton J.M. Good manners, decorum and the public peace. Greek drama and the censor / J. Michael Walton. // Modes of censorship and translation. National contexts and diverse media ed. by Billiani F. Manchester, UK & Kinderhook (NY), USA: St. Jerome Publishing, 2007. – P.143-167.
6. Krebs K. Anticipating blue lines. Translational choices as sites of (self)-censorship translating for the British stage under the Lord Chamberlain / Katja Krebs. // Modes of censorship and translation. National contexts and diverse media ed. by Billiani F. Manchester, UK & Kinderhook (NY), USA: St. Jerome Publishing, 2007. – P.167-187.
7. Reynolds M. Semi-censorship in Dryden and Browning / Matthew Reynolds. // Modes of censorship and translation. National Contexts and diverse media ed. by Billiani F. Manchester, UK & Kinderhook (NY), USA: St. Jerome Publishing, 2007. – P.187-205.
8. Brownlie S. Examining self-censorship. Zola's Nana in English translation / Siobhan Brownlie. // Modes of censorship and translation. National contexts and diverse media ed. by Billiani F. Manchester, UK & Kinderhook (NY), USA: St. Jerome Publishing, 2007. – P.205-235.
9. Steen G. Translating – or not – for political propaganda Aeschylus' Persians 402-405 / Gonda van Steen. // Modes of censorship and translation. National contexts and diverse media ed. by Billiani F. Manchester, UK & Kinderhook (NY), USA: St. Jerome Publishing, 2007. – P.117-143.
10. Hurlley J.A. Tailoring the tale. Inquisitorial discourses and resistance in the early Franco period (1940-1950) / Jacqueline A. Hurlley. // Modes of censorship and translation. National contexts and diverse media ed. by Billiani F. Manchester, UK & Kinderhook (NY), USA: St. Jerome Publishing, 2007. – P.61-93.
11. Андрухович Ю. День смерті Пані День: Американська поезія 1950-60-х років у перекладах Юрія Андруховича / Юрій Андрухович. – Харків: Фоліо, 2007. – 207с.